

ЦИВІЛІСТИКА

ОЗЕЛЬ В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Київська державна академія
водного транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного)

УДК 340.1+347.6

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.**

Стаття присвячена дослідженню проблематики розвитку українського сімейного права у ХІХ – поч. ХХ ст.ст. Розглядається процес впровадження на території України права Російської імперії. Автором проаналізовано співіснування звичаєвого права поряд із законом у сфері регулювання шлюбно-сімейних правовідносин у зазначений період.

Ключові слова: сімейне право, звичаєве право, церковне право, шлюбно-сімейні правовідносини.

Статья посвящена исследованию проблематики развития украинского семейного права в ХІХ – нач. ХХ вв. Рассматривается процесс внедрения на территории Украины права Российской империи. Автором проанализировано соотношение обычного права и закона в сфере регулирования семейно-брачных отношений в данный период.

Ключевые слова: семейное право, обычное право, церковное право, брачно-семейные правоотношения.

The article is dedicated to interpretation of problem of the development of the Ukrainian family law in the ХІХ – beg. ХХ centuries. The process of introducing the rights of the Russian Empire on the territory of Ukraine is being considered. The author analyzes the ratio of customary law and law in the regulation of family-marriage relations in this period.

Key words: family law, canon law, family legal relationship.

Вступ. Українське сімейне право у процесі свого становлення та історичного розвитку зазнало впливу багатьох чинників, наприклад, церковного та національного права інших країн. Але українці, тривалий час перебуваючи під владою різних держав (Литви, Польщі, Австро-Угорщини, Російської імперії), завжди намагались відстояти свої національні правові традиції, які найбільшою мірою знайшли своє відображення у звичаєво-правових нормах. У галузі сімейного права, як відомо, у більшості випадків відіграло вирішальну роль саме звичаєве право, яке у ХІХ – на поч. ХХ ст. співіснувало із чинними кодифікованими збірками права.

Таким чином, постає питання: що саме, звичаєве право чи закон, відіграло вирішальну роль у регулюванні шлюбно-сімейних відносин на українських землях у досліджуваній

період? З метою з'ясування цього питання треба здійснити дослідження законодавства того часу, робіт юристів та істориків, а також інших джерел. Особливу увагу необхідно звернути на роботи таких вчених: П. Чубинського, І. Оршанського, В. Синайського, К. Заборовського, М. Владимирського-Буданова, М. Горчакова, М. Антокольської, А. Нечаєвої, М. Гримич, О. Івановської, О. Шевченка, О. Калітенко та ін.

Сучасні фахівці у галузі сімейного права розпочинають розгляд питання історії цієї галузі права в основному з XIX ст. Це пояснюється тим, що з цього часу провідним регулятором шлюбно-сімейних відносин виступає закон. Більшість підручників із сімейного права, аналізуючи цей період, стверджує, що Російська імперія користувалась досить відсталим законодавством. На думку О. Калітенко, такий аналіз дореволюційного законодавства є одностороннім і здебільшого зумовлений успадкуванням поглядів і «політики соціалістичної держави, яка провадила принцип все капіталістичне – погане, все соціалістичне – добре» [10, с. 17]. Не погоджуючись з одностороннім негативним ставленням до сімейного права цього періоду, М. Антокольська зазначає: «У напрямку врегулювання <...> правовідносин у дореволюційній Росії було зроблено великий крок уперед. Сімейне законодавство цього часу загалом перебувало приблизно на такому ж рівні, як і законодавство більшості європейських держав» [1, с. 62]. Крім того, на нашу думку, таке ставлення до сімейного права дореволюційного періоду могло бути сформоване під впливом антирелігійних, атеїстичних поглядів радянської влади, бо сімейне право досліджуваного часу великою мірою було підпорядковане канонічним нормам православної церкви.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є виявлення особливостей українського сімейного права, порівняно із законами Російської імперії.

Результати дослідження. На нашу думку, не можна всебічно і повно дослідити процес еволюції інститутів українського сімейного права у XIX –поч. XX ст. та міру впливу на його формування закону і правового звичаю без з'ясування історичних передумов поширення на Україні російського права. На початку XIX ст. більшість українських земель входила до складу Російської імперії, а саме дев'ять губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Миколаївська, Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська, Таврійська й Чернігівська. Політика царизму, спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління, передбачала поширення на українські терени російської правової системи. Здебільшого на українських землях до 40-х рр. XIX ст. продовжувало діяти місцеве звичаєве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники Магдебурського права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Слобідсько-Української губернії [5, 123].

На поч. XIX ст. з метою уніфікації сепаратних норм права українських земель, що входили до Російської імперії, було вчинено спробу кодифікації місцевого права. Результатом цього стала зокрема збірка законодавства, складена під керівництвом Ф. Давидовича – «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Глава V цього акту мала назву «Про шлюб». Ця збірка законів так і не була офіційно затверджена, але практиками шороко використовувалася [4, с. 154]. Тому «Зібрання малоросійських прав», як удалий збірник чинних норм цивільного права Лівобережжя, частково було включено до Зводу законів Російської імперії (1833 р.), де книга 1 тому X присвячувалася сімейному праву і мала назву «О правах и обязанностях семейственных». І з 1840 р. на Лівобережжі, а з 1842 р. також й на Правобережжі поширюється загальноімперське право. Але скасовуючи дію норм Литовського статуту на Лівобережній Україні, водночас до X тому Зводу законів Російської імперії було включено деякі норми «Зводу місцевих законів західних губерній», які мали чинність лише у Полтавській та Чернігівській губерніях [9, 74].

Треба відзначити, що у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин у XIX – на початку XX ст. спостерігалось співіснування державного права Російської імперії, часткового застосування місцевого права і, звісно, звичаєвого права. Але на цей час звичай вже не був основним регулятором правовідносин, зокрема у сфері сімейного права. На перше місце виступив закон, а звичай лише в окремих випадках мав характер субсидіарного, доповнюю-

чого джерела права. «Основні закони Російської імперії» 1802 р. встановлювали можливість застосування судами місцевих звичаїв як джерела права виключно стосовно чужеродців і селян. А вже в 1864р., у Судових статутах було дозволено моровим суддям застосовувати загальновідомі місцеві звичаї у випадках, коли це дозволено законом, або якщо певне питання законом не врегульоване. Пізніше застосування звичаю не передбачалось законом, а було встановлено вимогу у випадку неповноти, неясності, недостатку або протиріччя – базувати рішення на загальному смислі законів [9, с. 67–68].

Також не варто забувати про існування такого важливого елемента сімейного права тих часів, як церковні канони. Таку оцінку впливу канонічного права на сімейне дає вчений XIX ст. І. Оршанський: «Переважне значення церковного елемента в сімейному праві відлунує досить несприятливо на нашому законодавстві про сімейний союз у багатьох відношеннях. Із зовнішньої, формальної сторони одночасне існування двох джерел сімейного права – церковного і державного – має наслідком розкиданість і суперечливість цього відділу цивільного права <...> Взагалі було б грубою помилкою припустити, що навіть там, де цивільні закони, викладені у 1-й книзі X тому, не роблять посилання на церковні правила, вони дійсно вичерпують собою зміст діючого у нас сімейного права» [12, с. 248–249]. Із цим не можна не погодитися, бо аналіз норм 1-ї книги тому X Зводу законів Російської імперії дає змогу дійти висновку, що вони здебільшого складаються з положень канонічного права. Більше того, шлюб визнавався законним лише у разі його укладення в церкві, бо головним доказом укладення шлюбу була приходська метрична книга (ст. 25 і 31 кн. 1 т. X).

Сама процедура укладення шлюбу, передбачена Зводом законів Російської імперії, повною мірою відповідає визначеній канонічним правом церемонії вінчання. Законом дублювалися церковні приписи стосовно укладення шлюбу, що існували на той час. Так, бажаний укласти шлюб мав повідомити свого приходського священика, письмово або в усній формі, про бажання укласти шлюб, зазначивши своє ім'я, прізвище і чин або стан, а також ім'я, прізвище і стан нареченої (ст. 25 кн. 1 т. X). Після цього священик мав здійснити в церкві оголошення про майбутній шлюб. Таке оголошення робилося у три найближчі неділі або в святкові дні для з'ясування питання, чи немає перешкод для майбутнього шлюбу. Особи, які що-небудь знали про перешкоди стосовно оголошеного шлюбу, мали повідомити про це священика. Цей процес мав назву «обшук», і запис про його здійснення, засвідчений підписами наречених і свідків, заносився у спеціальну «обшукову книгу» [15, с. 342]. Незважаючи на те, що закон визначав законним способом укладення шлюбу обряд вінчання, у народі все ж таки головним залишалося весілля. Звичай не дозволяв молодим жити разом, не справивши весілля. З огляду на це, у XIX ст. церква поступилася народному звичаєвому праву тим, що дозволила вінчатися у день весілля, і таким чином намагалась об'єднати народний і церковний шлюб [14, с. 298]. І хоча вінчання поступово стає традиційним весільним обрядом, в окремих регіонах України воно майже до початку XX ст. відбувалось до весілля: або відразу після сватання, або після заручин, іноді напередодні весілля у п'ятницю [11, с. 197].

Із правового погляду шлюбний союз у досліджуваній період являв собою угоду між чоловіком і жінкою про спільне постійне життя, що була виражена в передбаченій законом формі і мала юридичні наслідки [8, с. 491]. Для того щоб укладений шлюб вважався дійсним, необхідним було додержання ряду умов. Ці умови визначались законом, звичаєве право, сформоване віками, в свою чергу також містило такі умови, які інколи збігалися із нормами закону, а у деяких випадках суперечили їм. Зокрема, до умов дійсності шлюбу відноситься досягнення молодими шлюбного віку, який для юнаків становив 18 років, а для дівчат – 16 років (ст. 3 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Тим більше особливістю Зводу законів Російської імперії, було визначення граничного шлюбного віку – 80 років (ст. 6 кн. 1 т. X), що було прямим віддзеркаленням церковних приписів. Однак у народному побуті серед українців зберіглося чимало залишків давніх традицій, які допускали порушення цих вікових меж вступу до шлюбу, у тому числі й домовленість між родичами про укладення шлюбу між малолітніми [3, с. 352]. Народний звичай, крім того, передбачав дотримання черговості у тих сім'ях, де було кілька дітей: старші мали одружуватися першими.

Крім того, як закон, так і звичай, забороняли шлюби між кровними родичами близької спорідненості. Також закон встановлював однією з найважливіших підстав дійсності шлюбу – вільну і свідому згоду наречених. Так, у зв'язку з цим вважалися недійсними шлюби безумних, божевільних осіб (ст. 5 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії), а також шлюби, укладені з примусу та шляхом обману.

Закон забороняв укладати шлюб без дозволу батьків, опікунів і піклувальників (ст. 6 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Ця вимога була характерною також і для українського звичаєвого права. Дослідник народних правових звичаїв П. Чубинський акцентує увагу на тому, що в Україні батьки прислухались до вибору своїх дітей [16, с. 78]. Тому, хоча молоді часто самі обирали собі наречених, остаточне рішення завжди було за батьками. І саме домовленість між батьками молодих про намір одружити дітей була тією базою, на основі якої відбувалися заручини і склалися всі подальші договірно-зобов'язальні відносини стосовно майбутнього шлюбу.

Чинним тоді законодавством заручини не визнавалися обов'язковим елементом передшлюбного процесу, але для українського звичаєвого права характерним було надання заручинам важливого юридичного значення. Після заручин розпочиналася активна підготовка до весілля, і якщо угода про майбутній шлюб на цьому етапі з якихось причин розривалась, це вже спричиняло певні санкції для сторони, яка відмовилась. Зокрема, на неї покладался обов'язок відшкодувати витрати на пригостання під час сватання і заручин, подарунки та приготування до весілля. Крім того, у XIX ст. вже існувала практика відшкодування і моральних збитків, так звана «плата за безчестя», або «штраф за сором». Але у Полтавській губернії і на Поліссі, якщо від шлюбу відмовлялися не пізніше, ніж через день після сватання, позов за збитки і безчестя волосним судом не приймався [2, с. 248]. Крім заручин, у народному побуті стійко зберігалися й інші передшлюбні обряди (сватання, оглядини, передшлюбні усні чи письмові угоди між батьками, родичами наречених). Ці звичаєво-правові акти побутували майже в усіх місцевостях України, і їх правомочність визнавалась навіть державною владою. Наприклад, С. Макарчук наводить цьому підтвердження: «Коли дівчина <...> подала під час сватання рушники старостам, це означало домовленість про наступний шлюб. «Рушники – суть знаки состоящегося о браке договора», – констатував у рішенні волосний суд на Полтавщині у першій половині XIX ст. Порушення цього договору однією зі сторін давало право на позов» [3, с. 352].

Законом було визначено ряд обставин, існування яких могло зумовлювати недійсність шлюбу: перебування у дійсному шлюбі, у духовному сані або чернецтво. Заборонено було укладення шлюбу православних з нехристиянами та укладення четвертого шлюбу. Неможливість укладення четвертого шлюбу – це основна вимога православної церкви, правила якої не схвалюють навіть другий шлюб [15, с. 345]. Але для українських земель, які тривалий час керувались Литовським статутом, це не було характерним. Навіть під час укладання Зібрання малоросійських прав 1807 р. до глави п'ятої «Про шлюб» була включена ст. 8 такого змісту: «Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного» [6, с. 302]. Але ця стаття за часів Російської імперії законної сили не мала, і за звичаєвим правом набув свого поширення шлюб «на віру» [7, 173]. Він полягав у тому, що чоловік і жінка, які не мали права на укладення законного шлюбу, сходилися і жили разом.

Уклавши шлюб, чоловік і жінка набували нового статусу – подружжя. Щодо взаємних прав і обов'язків подружжя, варто звернути увагу на ст. 106 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії, яка встановлювала обов'язок чоловіка і жінки жити разом. Варто зазначити, що кн. 1 т. X регулювала як майнові, так і особисті немайнові права та обов'язки подружжя. Розглянемо спочатку немайнову сферу правовідносин чоловіка і дружини за цією законодавчою збіркою. Так, за законами Російської імперії (ст.ст. 103, 104 кн. 1 т. X), дружина набувала всіх прав і переваг стану, чину, звання чоловіка, якщо він вищого стану, а також не втрачала цього права у разі, якщо чоловіка позбавляли прав свого стану за вчинений злочин. В іншо-

му разі, дружина зберігала переваги вищого, порівняно з чоловіком, стану, якщо вони належали їй до заміжжя, але чоловікові їх не передавала [15, с. 357]. З іншого боку, законом було прямо встановлено, що чоловік є головою родини, і дружина зобов'язана йому коритися і всіляко догоджати (ст. 109 кн. 1 т. X).

За українським звичаєвим правом так само за чоловіком закріплювалося головування у сім'ї. Очевидно, йому належало вирішальне право голосу у вирішенні повсякденних проблем, що виникали у сім'ї. Але звичай також передбачав окремі випадки, коли і жінка могла стати головою родини. Наприклад, М. Гримич наводить наступні підстави для цього: коли чоловік помер або служить у війську («пішов у москалі»), «подався на заробітки», позбавлений прав господарювати через марнотратство і руйнування господарства [2, с. 152].

Наслідком шлюбу є й майнові правовідносини подружжя. Закон встановлював роздільність майна подружжя, надаючи кожному з подружжя право мати і набувати окрему власність (ст. 111 кн. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). Таким чином, чоловік і дружина могли розпоряджатися своїм майном незалежно один від одного. Водночас існували деякі відмінності у регулюванні цього питання на Лавобережній Україні (у Полтавській і Чернігівській губерніях): аналогічно до загальноімперських законів, посаг дружини вважався окремою її власністю, але це майно перебувало у спільному володінні і користуванні подружжя. Під час подружнього життя дружина не могла робити жодних розпоряджень без згоди чоловіка, які обмежували або порушували його права щодо спільного користування її посагом [13, с. 308]. Але у майнових правовідносинах українська жінка не залишалася зовсім безправною. Так, М. Гримич зазначає, що важливою рисою народного юридичного побуту селянської родини XIX ст. було так зване дорадче право жінки: без згоди дружини домогосподар не мав права відчужувати майно [2, с. 224].

Звід законів Російської імперії встановлював ряд особливостей для жителів Чернігівської і Полтавської губерній щодо майнових наслідків розлучення або визнання шлюбу недійсним. Цьому питанню присвічена ст. 120 кн. 1 т. X Зводу законів, згідно з якою: а) якщо чоловік був визнаний винним, то зобов'язувався повернути дружині її посаг, і дружина, окрім цього, отримувала майно чоловіка, що було забезпеченням посагу; б) якщо судом була звинувачена дружина, вона позбавлялася свого посагу; в) якщо ніхто з подружжя не визнавався винним, але їхній шлюб визнано недійсним, то їхнє майно повертається у той стан, що існував до шлюбу; г) у випадку, якщо обидва з подружжя визнавалися винними в укладенні незаконного шлюбу, на підставі наявності близької кровної спорідненості або свояцтва, то вони позбавлялися права розпорядження своїм майном, і воно переходило до дітей від попереднього законного шлюбу або до родичів з обов'язком останніх здійснювати утримання винних. Крім того, щодо посагу дружини існували ще й інші встановлені звичаєм правила. Так, якщо дружина помирала бездітною, або коли бездітне подружжя розлучалося, проживши менше десяти років (а у деяких регіонах – менше п'яти), посаг у повному обсязі повертався батькам дружини. З цього приводу П. Чубинський писав: «За звичаями малоросів прийнято так: якщо дівчина виходить заміж, маючи придане, і, проживши з чоловіком рік-два, помирає, не залишаючи по собі дітей, тоді батьки померлої вимагають у зятя повернення усього того майна, що було надане з їхньою донькою як придане» [17, с. 54]. А у разі, коли шлюб тривав більше десяти років, посаг залишався чоловікові. Але якщо чоловік виганяв дружину, він мав був повернути їй посаг [9, с. 78]. На це вказує й І. Оршанський: «Юридична, цивільна сторона шлюбу визнавалася й у шлюбно-розлучному процесі, внаслідок чого давня наша практика виробила деякі норми і щодо регулювання майнових відносин чоловіка і дружини під час розлучення <...> у разі розлучення й жорстокого поводження чоловіка з дружиною, майно чоловіка і жінки розділялося між ними навпіл. А з інших джерел зрозуміло, що у разі розлучення дружина одержувала назад увесь свій посаг» [12, с. 289–290].

Висновки. Проаналізувавши основні норми сімейного законодавства, що діяло у XIX – поч. XX століття на українських землях, та народних правових звичаїв, можна дійти висновку, що шлюбно-сімейне право того часу увібрало в себе великий, накопичений сто-

літтями досвід. Незважаючи на те, що більшість норм закону була заснована на правилах православної церкви та існувала нерівність чоловіка і жінки, сімейне право досліджуваного періоду не можна назвати відсталим. Воно загалом відповідало європейським правовим стандартам своєї епохи. Стосовно співіснування звичаєвого і державного права варто зазначити, що на цьому етапі української історії закон остаточно витіснив звичай на другий план. Так, на відміну від попередніх століть, коли влада, що діяла на українських землях, визнавала правовий звичай і він залишався майже єдиним регулятором шлюбно-сімейних правовідносин, закони Російської імперії, починаючи з другої половини XIX ст., відкинули можливість застосування місцевих звичаїв у вирішенні судових справ. Таким чином, із цього часу звичаєве право перестає виконувати роль джерела права. Але українці навіть за таких обставин продовжували дотримуватися національних традицій, притаманних лише своєму народу.

Список використаних джерел:

1. Антокольская М.В. Семейное право: [учебник] / М.В. Антокольская. – М.: Юристъ, 1997. – 366 с.
2. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – поч. XX ст. / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
3. Етнографія України: [Навч. посіб.] / За ред. С.А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004 – 520 с.
4. Заруба В.М. Історія держави і права України: [Навч. посіб.] / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2006. – 416 с.
5. Іванов В.М. Історія держави і права України: [Навч. посіб.] / В.М. Іванов. – К.: МАУП, 2002. – Ч. I. – 264 с.
6. Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Іванов. – К.: МАУП, 2006. – 728 с.
7. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: [Навч. посіб.] / О.П. Івановська. – К.: ЕксОб, 2002. – 263 с.
8. Історія держави і права України: Академічний курс: У 2 т.: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В.Я. Тацій (ред.), А.Й. Рогожин (ред.). – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – 653 с.
9. Історія українського права: Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / О.О. Шевченко (ред.). – К.: Олан, 2001. – 214 с.
10. Калітенко О.М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.М. Калітенко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2001 – 174 арк.
11. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф., Косміна Т.В., Курочкін О.В. Культура і побут населення України: Навч. посіб. для вузів / С.В. Головка (гол. ред.). – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
12. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному / И.Г. Оршанский. – СПб.: В тип. В. Безобразова и К., 1877 – 498 с.
13. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): [Навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – К. Атіка, 2006. – 400 с.
14. Українське народознавство. – К.: Зодіак – Еко, 1995 – 368 с.
15. Цыпин В.А. Церковное право: [Учебное пособие] / В.А.Цыпин. – 2. изд. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
16. Чубинський П.П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. / П.П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 224 с.

